

MOJMÍR TYRLÍK – PETR MACEK – VLADIMÍR SMÉKAL – LADISLAV VALACH

SOCIÁLNÍ REPREZENTACE POJMU DEMOKRACIE

Percepce sociopolitické reality, relevantní subjektivní pocity, zkušenosti, hodnocení a postoje, občanské a politické chování – to vše je v našich podmínkách jen poměrně zřídka předmětem psychologického zkoumání. Jednu z příčin relativního nezájmu je nutno hledat v tom, že zkoumání politické volby je mocensky citlivý problém a samotná volba je ve společnosti patrně pocíťována a interpretována jako výrazně privátní záležitost nebo výsada. Současně se však dá konstatovat, že v evropském kontextu význam takto orientovaného bádání významně vzrůstá, zejména v souvislosti s politickými změnami ve střední a východní Evropě a s celoevropskými sjednocovacími tendencemi (Plichtová, 1992, Marková, 1992).

Samotný výraz volba předpokládá, že si jedinec na základě určitých kritérií vybírá mezi alternativami. Za taková kritéria se běžně považují např. kvality kandidátů nebo politických stran, jejich logo, jejich minulost nebo programy, kterými vymezují své jednání v budoucnosti. Z hlediska psychologického výzkumu je nutné reformulovat jednotlivé aspekty politické prezentace v psychologických pojmech a funkčně je zařadit do některého obecného modelu jednání. Můžeme hovořit o osobnostních charakterových, temperamentových a volních vlastnostech, schopnostech, vlastnostech mentálních procesů (kognitivních stylech), mentálních reprezentacích, mentálních obsazích a jejich struktuře, komunikaci a sdílení semiotických, zejména sémantických struktur v sociálním prostředí, sebepojetí, hodnotách, postojích atd. Náš přístup směřuje k podchycení kognitivní stránky tohoto procesu.

Člověk nedokáže pojmut složité distální struktury – a to platí i pro oblast úvah o společnosti jako celku (o její povaze, perspektivě, řízení a pod.) – v celé jejich komplexnosti. Aby se dokázal orientovat v prostředí, selektivně redukuje velké množství informací pouze na ty, které jsou pro něj validní a na jejich základě utváří mentální reprezentace prostředí a svého postavení v něm.¹

¹ O mentální reprezentaci zde uvažujeme pouze jako o subjektivní reprezentaci vnějšího světa, resp. o reprezentaci sebe sama v tomto světě. Toto vymezení je značně úzké, je zaměřeno pouze na obsahový aspekt a nepostihuje všechny další aspekty a souvislosti, které současná

Tyto reprezentace mají povahu modelů a jsou interpersonálně odlišné. Prvky prostředí, které jsou pro jedince validní při usuzování o realitě, jsou současně i podkladem pro jeho vymezení vůči tomuto prostředí a utváření vztahu k němu. Tyto charakteristiky můžeme označit jako **standards** (hodnoty). Na jedné straně jsou standards prvky prostředí, na druhé straně jsou současně na úrovni jedince určeny úrovní kvality, stavu nebo jednání (Carver, Scheier, 1991). Standards v tomto pojetí nejsou dány pouhým stavem určitého jevu, ale současně i jedinečností tohoto jevu jako místa porovnávání a posuzování. Současně mají standards i sjednocující a referenční povahu. Jedinec je selektivně získává při komunikaci v sociálním prostředí a jeho monitorování jako relativně ucelené významové struktury a dále si je upravuje a přetváří (Bandura, 1991). Jsou reálnými prvky prostředí a současně dynamickými osobnostními charakteristikami. Jako osobnostní charakteristiky jsou součástí situačně vztážené struktury sebepojetí.

Většina distálních prvků prostředí není jedincem reprezentována pouhým jedním standardem, ale jejich specifickou konfigurací – mentálním schématem.

Jednotlivé standards mohou být uspořádány horizontálně i hierarchicky (vertikálně). V druhém případě se schémata liší úrovní abstrakce, která se projevuje v úrovni konceptualizace (Carver, Scheier, 1981). Současně se mohou vědomě uplatnit i neslučitelné standards, které jsou vzhledem k emoční valenci fakticky vzájemně kontradiktorické, ale v rámci schématu jsou vyváženy do osobního optima.

Konfigurace standardů jako schéma tvoří kognitivní a emoční podklad postojů. Lze v nich nalézt určitou **intenci**, z níž můžeme pravděpodobnostně predikovat zaměření jednání člověka.

Předpokládáme, že se při verbálním vymezení (definování) relevantních pojmů uplatňují schémata, která reprezentují odpovídající jevy distálního prostředí. Jsou sice interpersonálně odlišné, ale mají i sjednocující prvky, protože lidé o nich komunikují. V komunikaci se zhodnocují, stávají se kognitivním základem, na kterém se utváří vztahy jak k vnějším objektům (lidem, věcem, idejím), tak k sobě samému. S. Moscovici (1981; též Moscovici, 1987) mluví v této souvislosti o sociálních reprezentacích. Ty jsou obvykle charakterizovány jako soubor poznatků, názorů, vysvětlení a přesvědčení, které kromě toho, že jsou komunikovány, získávají i značný akční potenciál, zejména ve vztahu k cílově zaměřenému jednání skupiny či jednotlivce (von Cranach, Ochsenein, Valach, 1983, von Cranach, Valach, 1984, von Cranach, Valach, 1986). V tomto smyslu lze také rozlišit sociální reprezentaci a individuální sociální reprezentaci (viz Thommen, Amman, von Cranach, 1988).

Pro zkoumání sociálních reprezentací sociopolitické reality se nabízí řada relevantních termínů.

Jeden z klíčových je demokracie. Podoba naší společnosti a státu je dnes obecně dávána do souvislosti s demokracií. Demokracie je pro většinu lidí přijímaným ideálem společnosti. Tento pojem implikuje jak jedince, tak společnost, tak stát jako institucionálně i mimoinstitucionálně organizovanou strukturu mocenských vztahů. Poskytuje jedinečný prostor pro projevení struktury validních standardů (schémat), které jedinci používají při vymezení svého vztahu ke společnosti a státu. Na jejich základě lze pak usuzovat na požadavky, které jedinci mají vůči společnosti a státu a které tedy ovlivňují jejich politickou volbu.

* * *

Z těchto předpokladů vychází i náš empirický výzkum sociálních reprezentací pojmu demokracie. Pojem demokracie se nám jevil jako nejvýhodnější pro výzkum reprezentací spojených s politickými jevy z následujících důvodů:

- je dostatečně obecný, známý a frekventovaný, takže se s ním setkal téměř každý a musel se ním nějak vyrovnat,
- kromě určitého kognitivního obsahu je více – méně saturován i emocemi,
- málokdo se k němu odmítne vyjádřit nebo o něm nemá vůbec žádnou představu,
- je zřetelně spjat s prožitkem pádu totalitního režimu a nastolení nových společensko-politických poměrů u nás,
- umožňuje projekci vlastních poznatků, zkušeností a prožitků, stejně jako obav a přání spojených s minulostí, přítomností i budoucností v nejrůznějších oblastech společenského i osobního života.

Očekáváme, že se lidé budou lišit ve standardech a komplexních schématech, které považují za relevantní při vymezení obsahu pojmu demokracie (a obecněji řečeno „dobré společnosti“). Z tohoto hlediska nám půjde o popis, stanovení obecných kritérií pro kategorizaci jednotlivých schémat a charakteristiku jednotlivých kategorií.

METODA

Soubor a metodika výzkumu

Data použitá v tomto zpracování byla získána ve dvou fázích. První výzkumný soubor byl tvořen bývalými i stávajícími poslanci obecních zastupitelstev (bývalých národních výborů) v malých obcích v okolí Brna, z nichž část vykonávala své funkce ještě za minulého režimu (bývalí poslanci) a část byla nově zvolena v komunálních volbách 1990. Tato část výzkumu byla šířeji koncipována (podrobně viz Macek et al, 1992, Valach et al, 1992, 1993, Macek a kol., v tisku), takže se v interpretaci omezujeme jen na tu část získaných dat, která je z našeho hlediska podstatná. Individuální rozhovory s bývalými poslanci byly uskutečněny v září a říjnu 1990, s nově zvolenými poslanci v listopadu 1990 až

únoru 1991. Rozhovor trval 40–60 min. Celkem byly získány údaje od 63 osob, z toho 28 bývalých poslanců a 35 nově zvolených členů obecních zastupitelstev. Pro naše zpracování byla použitelná data od 36 poslanců, z toho 20 bývalých poslanců, z toho 8 žen, a 16 nově zvolených poslanců (pouze muži). V tomto sdělení se ovšem rozdíly mezi bývalými a nově zvolenými poslanci nezabýváme.

Zkoumané osoby byly požádány o rozhovor, který byl zaznamenán na magnetofon a následně pořízen jeho přepis. Semistrukturované interview bylo zaměřeno zejména na: (a) retrospektivu či perspektivu politických cílů, motivy a hodnocení vlastního jednání, (b) představy o demokracii a jejím prosazování, (c) představy o svobodě, (d) představy o konkrétních úkolech obce, (e) představy o konkrétních úkolech státu, ústavy, republikových a federálních institucí, (f) představy o osobnosti starosty obce. Celkové výsledky tohoto výzkumu byly uveřejněny samostatně (Macek Smolenice, Valach, Anglie a Německo, Macek v tisku). Z hlediska našeho aktuálního výzkumného přístupu se při interpretaci omezujeme na data týkající se výpovědí o pojmu demokracie.

Druhý soubor zkoumaných osob tvořilo 40 lidí, z toho 21 mužů a 19 žen. Všechny zkoumané osoby byly náhodně vybrány z lidí ochotných ke spolupráci. Jejich věk byl omezen 25 lety. Všichni byli již zaměstnaní (adolescenti a studenti byli vyloučeni). Vzděláním se jednalo o středoškoláky a vysokoškoláky.

I tento výzkum byl koncipován širěji (Tyrlík, 1992). Se všemi probandy byl veden rozhovor, který byl opět zaznamenáván na magnetofon, a následně přepsán. Probandi se měli vyjádřit, co si představují pod pojmem demokracie a následně „podle čeho posuzují, zda je společnost demokratická“. Současně jim byly administrovány dotazníky týkající se atribučních stylů a sebepojetí. Souhrnné výsledky byly zpracovány samostatně (Tyrlík, 1992). Pro řešení našeho aktuálního výzkumného problému se i u tohoto souboru omezujeme na data týkající se výpovědí o obsahu pojmu demokracie.

(Pozn.: U ůabelovaných hodnot uvádíme soubor, od něž jsou získány, u příkladů výpovědí to zpravidla nepovažujeme za nezbytné.)

Způsob zpracování dat

Všechny výpovědi získané u prvního souboru jsme podrobili obsahové analýze. V prvním kroku obsahové analýzy vytvořili (zobecněním empirických dat) dva experti – nezávisle na sobě – prvotní systém obsahových kategorií pro pojem demokracie.

Druhým krokem bylo posouzení těchto dvou nezávislých návrhů skupinou odborníků, kteří se rovněž seznámili se všemi původními výpověďmi.

Následně byly oběma autory nezávisle analyzovány jednotlivé výpovědi a na základě jejich společného úsudku byly přiřazeny k vytvořeným kategoriím. Posuzovatelé ve výpovědích neidentifikovali pouze výskyt jednotlivých standardů, které respondenti užívali, ale ze vzájemné konfigurace standardů užitých v jednotlivých výpovědích a z jejich valence, na niž usuzovali na základě dalšího kontextu výpovědi, odvozovali komplexnější kognitivní pojmová schémata,

o nichž předpokládáme, že pro daného jedince reprezentují pojem demokracie. Tato schémata byla kategorizována.

Následně byly podle již stanovených kritérií obsahově analyzovány výpovědi z druhého výzkumného souboru. Analýza byla doplněna o důslednější kategorizaci schémat z hlediska intence.

VÝSLEDKY

1. Kvantitativní zhodnocení:

Celkově jsme u 76 respondentů z obou souborů jsme identifikovali celkem 191 různých výroků, které se týkaly demokracie. Nečastěji byla demokracie charakterizována dvěma různými atributy, třemi atributy byla charakterizována častěji než jedním či čtyřmi (viz tab. 1).

Tabulka 1: Tabulka četností relevantních významových jednotek (standardů) použitých ve výpovědi respondentů (BP = bývalí poslanci NV, NC = noví členové obecních zastupitelstev)

Počet relevantních výpovědí	1. soubor		2. soubor	Celkem
	BP	NC		
jedna	4	3	3	10
dvě	8	6	17	31
tři	6	2	15	23
čtyři	2	4	5	11
šest	–	1	–	1
celkem	20	16	40	76

Výše popsaným postupem zobecnění jsme dospěli k třem kategoriím výroků, v nichž se jednotlivé standardy vztahují **převážně**:

- a) k řádu a uspořádání společnosti (demokracie jako řád),
- b) ke svobodě (demokracie jako svoboda, a to jak žádoucí, tak i svoboda ohrožující),
- c) k mezilidským vztahům (demokracie jako kvalita vztahů mezi lidmi).

Četnosti výroků v jednotlivých kategoriích jsou uvedeny v tabulce 2. Protože bylo nemožné zařadit některých případech pouze do jedné kategorie, znamená to, že absolutní součet výroků z tabulky 2 je vyšší než v tabulce 1.

Tabulka 2: Absolutní četnosti výroků v jednotlivých kategoriích výpovědí

Demokracie jako:	n
Uspořádání společnosti (řád)	69
Svoboda	73
Kvalita mezilidských vztahů	34
Nevím (popř.učím se) co je demokracie	6

2. Kvalitativní analýza

Abstrakcí a zobecněním empirických dat jsme dospěli k třem základním **intencím** – **expanzivní, defenzivní a afiliativní**. Expanzivní intence vyjadřuje směřování jedince k rozšíření svého prostorového a mocenského vlivu v prostředí na úkor jiných, ale v našem pojetí zahrnuje i rozšíření sebeuplatnění a seberozvoje. Defenzivní intence vyjadřuje nejen primární stav připravenosti k odražení více méně reálného nebezpečí, ale i požadavek určité vyváženosti svobody vlastní i jiných korekcí zákona. Afiliativní intence vyjadřuje jak vzájemnou „blízkost“ ve vztazích mezi lidmi, tak i důraz na etické normy v uspořádání a fungování společnosti, které by byly podkladem dobrých vztahů mezi lidmi.

1. Demokracie jako společenský řád

Do této kategorie schémat jsme zařadili výpovědi, které charakterizovaly demokracii jako objektivně existující **společenský řád** s určitými atributy. Neznamená to ovšem, že by respondenti vždy explicitně definovali demokracii jako společenský systém či státoprávní uspořádání, ale téměř vždy se zaměřovali na určitý aspekt takového pojetí. Seznam výroků tohoto typu s odpovídajícími četnostmi je uveden v příloze 1.

Při detailnější analýze užívaných standardů se jevílo smysluplné třídit výpovědi podle toho, zda je demokracie pojata spíše jako normativně vymezený volný prostor naplňovaný jednáním každého jedince, který si sám volí, na základě svobodného a samostatného rozhodnutí, směr a cíl svého jednání, nebo, oproti tomu, jako institucionálně zajištěné bezpečí, které musí jedince chránit.

V prvním případě je možno demokracii jako řád specifikovat především jako **prostor pro sebezodpovědnou aktivitu a rozvoj jedince**. Pro většinu těchto schémat je charakteristická spíše **expanzivní intence** jednání.

Tato schémata, která zahrnují pouze standardy vztahované k **řádu, systému, uspořádání společnosti**, sice neobsahují významové celky odkazující přímo k volnosti, sebeuplatnění, a seberozvoji jedince, ale jako konfigurace standardů charakterizují řád, který by pro takovou volnost a seberealizaci vytvářet prostor. Konkrétní formulace tohoto typu byly následující:

„...společnost umožňující zachování veškerých práv člověka...“

„...zachování zákonů s vyzvedáním práv jednotlivce...“

„...stát, který se řídí právem, které vychází z nedotknutelnosti osobnosti...“

„...život ve společnosti, která umožňuje uplatnit veškeré znalosti...“

„...společnost, kde člověk může uplatnit svůj názor, aniž by byl za to stíháný...“

„...společnost dávající možnost rozvíjet se...“

A v komplexnější podobě:

„Podle mého názoru je demokracie společenský řád, ve kterém nachází uplatnění člověk jako takový, nachází tam uplatnění svých potřeb a pudů...“

„Demokracie je systém, který umožňuje lidem mít své názory na život, politiku, kulturu a moci je určitým způsobem projevit, prosadit, uplatnit. Demokracie je právo na informaci, riziko nést odpovědnost za sebe, za své konání, za svou osobu, za své blízké, a to po všech stránkách, po stránce zdraví, obživy, života.“

Druhá skupina schémat v kategorii řád charakterizuje demokracii jako determinující strukturovaný systém, často pojatý jako řád poskytující lidem azyl, to jest bezpečný, i když omezený a jasně ohraničený prostor pro spokojený život bez velkých nejistot. Zejména je patrný požadavek ochrany před ohrožením jinými lidmi. V tomto případě hovoříme o **defenzivní intenci**. Základní záměr vyjádřený touto kategorií schémat by se dal parafrázovat asi jako: „Takové zákony, aby si lidé nedělali co chtějí“. Pro tato schémata je typická naprostá absence kladně přijímaných standardů vztahujících se ke svobodě: „...člověk se musí podrobit řádu...“

„...pro všechny platí jednoznačné pořádky...“

„...jistota potrestání...“

„...rychlý trest za přestupky...“

„...rovná tvrdost...“

„...pořádek...aby si nemohli dělat co chtějí...“

Komplexnější vyjádření:

„A proto bych si úplně ideální demokracii u nás nepředstavoval, ale co bych od ní vyžadoval, v jistém slova smyslu zavedení – ale pro všechny – platících jednoznačných pořádků, v tom slova smyslu, aby si člověk mohl být jist, když něco provede, čím se prohrěší proti všeobecně uznávaným konvencím, aby si mohl být jistý, že za to bude adekvátním způsobem potrestán. Podle našich zase nějakých měřítek. Aby si lidi prostě nemohli dělat co chtějí.“

Poněkud odlišné co do použitých standardů, ale podobné ve smyslu je schéma vyjadřující požadavek vlády většiny, a to opět v souvislosti „aby si nedělali co chtějí“:

„Pokud se týká té menšiny, která nemá zájem vůbec o to, aby se starali sami o sebe nebo i o blaho státu, tak tady tu skupinu bych, kdyby to šlo, tak by se musela nějak izolovat nebo přizpůsobit. Nebo pokud by chtěla svobodně odejít, tak

ať odejdou a ten zbytek, který respektuje tady ty zákony, který si sami ustanovili, tak se podle toho řídí a mělo by to být v pořádku.“

„Já to řeknu úplně lidsky a zjednodušeně. Demokracie je, že by většina měla řídit menšinu...“

Do této kategorie jsme zařadili také výpovědi s důrazem na vládu nejschopnějších. I ta byla pojímána různě – jednak jako důraz na individuální kompetenci a odpovědnost z ní vyplývající – jednak s důrazem na skupinovou záštitu vlastního jednání:

„...aby vládli ti nejlepší...“

„...neměli by zatěžovat normální lidi (politickými spory)...“

V komplexnější podobě:

„Ale ten význam slova demokracie, vláda lidu nebo vůbec, domnívám se, že i v dnešní době to není takové, jako by to mělo být. Jinak si opravdu představuji demokracii, aby tu moc z toho lidu měli ti, kteří opravdu věci rozumí, odpovědní, schopní a aby tu demokracii v tom pravém slova smyslu drželi nebo udržovali nebo prováděli...“

Specifickou a nepříliš častou skupinu, kterou jsme zařadili do kategorie řád, tvoří schémata, která demokracii vymezují jako systém umožňující kontrolu vládnoucích a podílu jedince na moci:

„...vláda ovšem může fungovat pouze po tu dobu, kdy vládne správně. Jakmile se začne vybočovat z těchto mezí, které jim ten parlament dal, nebo...všechno obyvatelstvo, tak ta vláda se může vyměnit velice lehce. To myslím, že je zásadní princip demokracie...“

„Já nejsem pro to, aby se tady (pozn. myšleno ve státě) zase všichni zařadili pod jeden prapor...Myslím, že bychom měli mít možnost jakkoli si to kontrolovat...“

„...vyslechnout mnoho názorů, ale chtě nechtě v konečné fázi v rámci republiky nebo obce je třeba se sjednotit v určitých názorech a ty prosazovat. Demokracie je vysoce uvědomělá společnost, která musí respektovat ten výsledek diskuse a ten je pro něj tak nějak konečný. Nelze potom dále rozebírat nějak připomínky“

2. Demokracie jako svoboda

Do této kategorie jsme zařadili všechny výpovědi, které definovaly demokracii v souvislosti se svobodou (viz příloha 2).

I v této kategorii se objevily dvě obecné skupiny schémat, které se na první pohled lišily intencí respondenta. V obou případech byla osovým standardem svoboda, obě skupiny se ale zásadně lišily celkovou konfigurací schématu.

V prvním případě, můžeme opět hovořit o schématech spíše s **expanzivní intencí**, subjekt hodnotil svobodu velmi kladně. Tato schémata vyjadřovala demo-

kracii především jako volnost názorů a jednání. Obsahují pouze standardy vyjadřující nezávislost, neomezenost a vlastní kompetenci a aktivitu.

Ty se v řadě případů vztahují k vlastní volnosti, neomezenosti a nemožnosti postihu, tj. svoboda projevu, konání, rozhodování, myšlení, vyznání:

„...můžu se projevit jak potřebuji...“

„...můžu si říkat (vyučovat) co chci...“

„...nemusím mít obavy z postihu...“

„...nikdo mi do ničeho nemluví...“

V autentickém kontextu jsou tyto formulace následující:

„*Demokratická společnost... prostě lidé mohou vyjít svůj názor, nikdo je za to nebude stíhat, nevím, jak to mám říci jinak*“

„*Svobodně vyjadřovat svůj názor a taky, obhajovat ho a pokud se to nepovede, tak to asi nebude demokracie*“

„*Je to taková určitá svoboda toho člověka, aby si mohl říkat co chce a dělat co chce...*“

„*Pod pojmem demokracie si představuji svobodu projevu, svobodu tisku, svobodu člověka jako takovou, prostě svobodné myšlení*“

„*Já si představuju, že člověk má určitou svobodu pohybu, pobytu, svobodu myšlení nebo projevu. Takový můj vlastní pocit, že teď máme trochu demokratické společenství, tak je to tím, že se člověk cítí volněji, tak jako všeobecně, ale třeba i na pracovišti. Že sem nechodí s tím, že ho někdo bude buzerovat a nadávat a že člověk proti tomu nic nezmuže, že si musí nechat všechno líbit, že taková celková volnost osobnosti, volnost v tom pravém smyslu.*“

Jindy se vztahují k možnosti svobodné volby nebo k vlastní kompetentnosti a aktivitě a svobodě seberealizace:

„...člověk si může vybrat...“

„...jedinec se daleko více uplatní...“

„...za jedince by měly mluvit jeho znalosti...“

„...můžu se realizovat...“

„...abych mohl jít za svým cílem...“

„...míra možností dána tím, co je ten člověk ochoten udělat, aby těch možností dosáhl“.

V souvislostech jde např. o následující formulace:

„*Seberealizaci – abych mohl jít za svým cílem, který jsem si kdysi předsevzal. V podstatě jde o pracovní cíle.*“

„*No a teď lze říci, že rozumím pod tím to, že si můžu dělat, ne co chci, ale že se můžu projevit jak potřebuju, nemyslím doslovně na veřejnosti nebo tak, ale můžu se realizovat jako jsem dříve neměl možnost. To je asi tak všechno.*“

Schémata zařazená do druhé skupiny ve stejné kategorii mohou vyjadřovat jak záměr vyvážení svobody a zákonného rámce společnosti, tak i obavu mluvčího z ohrožení volností jiných lidí, které implikuje další požadavek – spoutat, korigovat, umravnit lidi v rámci nějakého pořádku a tvrdě trestat jeho porušování. U této skupiny můžeme obecněji předpokládat spíše **defenzivní intenci**.

Tato schémata jsou někdy charakterizována standardem svoboda s negativní valencí:

„...nemůžou si dělat co chtějí...“ (odkazuje na nebezpečí, které nadměrná svoboda jiných lidí představuje (pro mluvčího)),

„Demokracie je dobrá věc, ale nesmí se to zneužívat, lidi si myslí, že si můžou dělat všechno, co chtějí...ať si každé dělá, co chce, ale zase nezneužívat ty demokracie, mě se třeba nelíbí ti vězni co vyšli,...každé krade ...kdybyste viděli, jak ti lidi mají strašnej strach z těch darebáků... tam by bylo potřeba udělat nějaký to nařízení...“

Jindy jsou standardem (např.: svoboda náboženství, svoboda vyjadřování) si ce přijímaným kladně, který je ovšem v rámci schématu v konfiguraci s standardem reprezentujícím omezení svobody, a to jak v intrapunitivním smyslu (zodpovědným ohledem na druhé), tak exteropunitivně pomocí pevného řádu, který je nejčastěji chápán jako ochrana proti rozpínavosti jiných lidí. Častý je i požadavek trestní korekce takové rozpínavosti.

Příklady schémat jsou uvedeny standardy v konfiguracích, jak se vyskytly v jednotlivých výpovědích:

„...takové zákony společnosti...aby každý věděl odtud potud...aby to nikdo nemohl překračovat...“

„...volnost v mezích zákona...omezená je zákonem...“

„...mantinely volnosti...“

„...lidé vyvíjejí tu trestnou činnost, myslí si, že můžou všechno...“

„...ne aby si každý mohl dělat co chce...“

„...ale ne co se dělá, aby si každý myslel, že si může dělat co chce...určité hranice odtud – potud...“

„...oni si myslí, že dneska můžou absolutně všechno musí se dodržovat zákony...“

„...lidé jsou pod řádem a nesmí ho porušovat...“

„Já si pod tím pojmem představuji daleko větší svobodu myšlení a konání, než byla dříve, zase na druhé straně, myslím si, že i ta demokracie musí mít určité mantinely a rezervy...Nemíním tím nějakou vládnoucí stranu nebo něco podobného, ale myslím tím v rámci zákonů. Protože vidíme to už dnes, že při té demokracii se snaží hrůza lidí vyvíjet tu trestnou činnost, obcházet právě ty zákony. Myslí si, že když ta demokracie je, že si můžou dělat všechno. To v žádném případě ne. No a pak si myslím, že pro tu demokracii jsou skutečně nutné dokonalé ty zákony všechny.“

„Já si představuji, třeba, aby měl každý občan určitou svobodu, nebo mohl dělat co ho baví bez toho, že by za to byl nějak potrestaný. Aby si mohl říct svůj vlastní názor. Ale ne to, co se dělá, aby to přeháněl a myslel si, že si může dělat co chce, jak se to kolikrát...Třeba v chování venku, že si může rozmlátit co chce, nebo, když takový uvolněný chování ...Tak různě v práci, že si může říci co chce bez úcty k starším. Ne, že by se musel bát, ale jsou určité hranice odtud – potud a tak podobně.“

3. Demokracie jako kvalita vztahů mezi lidmi

Vymezení této kategorie schémat bylo nutné vzhledem k počtu sice nevelkému, ale poměrně vyhraněnému okruhu výpovědí, které se nedaly zařadit do výše uvedených kategorií – viz příloha 3.

Jen spekulativně jsme mohli u této kategorie vymezit kontinuum, na jakožto jednom pólu byla empatická blízkost a na druhém autonomní zodpovědnost před sebou samým, tedy jakési intrapersonální – prožitkové vs. interpersonální (behaviorální) zakotvení mezilidsky vztahového pohledu na demokracii. Některá schémata, která jsme zařadili do této kategorie, zahrnují jak standardy z kategorie „svoboda“, tak z kategorie „řád“, ale výsledně mají výrazně afiliativní nebo etickou intenci. Není zde patrné ohrožení svobodou druhého ani důraz na svobodu vlastního jednání, ale ohled na svobodu a zájem druhého.

Schémata se standardem „svoboda“ jsou určena tím, že mluvčí – buď v 1. osobě, nebo ve třetí osobě, s níž se patrně ztotožňuje – limituje svou svobodu ohledem na druhé lidi. Tuto skupinu schémat je nesnadné zařadit na kontinuum intence expanzivní – defenzivní:

„...svobodný po hranici, kdy by někoho ohrožoval...“

„Svoboda jednoho končí, kde začíná svoboda druhého.“

„Demokracie... je to poskytnutí svobody ve všech sférách života, ale takové, která teda neovlivní ty ostatní, neomezí jejich svobodu. Osobní svobodu ne na úkor druhých, rozvíjení osobnosti a tak.“

„...demokracie je to, že tím, že si dělám co chci, tak nesmím ubližovat tomu svému sousedovi, musím ctít a respektovat jeho práva... Pokud má někdo své zájmy, své koníčky, své podivínské vlastnosti, je třeba mu je nechat, ale pořád jako demokracie znamená, že v maximální míře...ne s nějakou diskriminací...neškodí jiným“

U některých schémat je potřeba porozumění a vzájemné blízkosti (afiliativní intence) výraznější:

„Demokracie je něco jako spravedlnost založená na tom, že každý může říci co si myslí, ale přitom respektuje většinu nebo alespoň názor toho druhého. Myslím si, že my na tu demokracii opravdu ještě nejsme zvyklí a že by ta demokracie neměla být jen v politickém životě, ale i v tom všeobecně lidském, kdy se lidé potkávají a říkají si své názory. Myslím, že to má s demokracií taky hodně společného.“

„Demokracie, to je těžké, asi by lidi měli být k sobě přímější, nemyslet tak na sebe... ale je to naopak, lidé myslí jenom na sebe, každý na to svoje, no to je nějaký divný. Po listopadu 89 byl každej pro...ted' je to ještě horší než před listopadem...“

„Aby byl stát demokratický, tak na venkově bych si představoval, aby měli lidi k sobě blízko...“

„...demokracie je snad v tom duchu správného vztahu mezi lidmi, soužití mezi lidmi...proces vytváření vztahů mezi lidmi na jedné straně a...poskytnutí těm lidem větší svobody ve všech stránkách života.“

„Demokracie je tolerance vůči bližním...dodržování křesťanských zásad předně.“

Schémata se standardem „řád“ zdůrazňují uspořádání společnosti z hlediska dobrého soužití a spokojenosti lidí, jejich vzájemné ohleduplnosti. Často je v těchto výpovědích v souvislosti s řádem použit termín **morálka**.

Př.: *„...pravidla pro všechny, aby všichni byli spokojeni, sladit zájmy jednotlivců“*

„...řád, kde lidé spolužijí na určitém stupni kultury“

„V tomto zřízení je velmi obtížné, jak vůbec povolit lidem, najít správnou míru demokracie pro všechny, třeba žijící ve skupině nebo komunitě a toto sladit, aby se všichni cítili spokojeni – to je naprosto ideální stav – jako komunismus, tak už nikdy nenastane ten stav.“

„Myslím si, že pojem demokracie velice hluboko navazuje a morálku naší společnosti. Někde jsem slyšela, že morálka i ta demokracie, že to musí najít každý člověk tak nějak v sobě a taky ji obhajovat.“

4. Jiná vyjádření o demokracii

Vedle výroků spadajících do těchto kategorií jsme zaznamenali i 7 výroků typu „nevím, co je demokracie“ a „učím se, co je demokracie“. Pro ilustraci uvádíme některé formulace:

„Dá se říct, že rok po revoluci a po 36 letech komunismu to pro mě nic neznamená. By jsem vychovávanej za socialismu, je to totéž, jak když řeknu socialismus. Myslím si, že se to teprv budeme muset naučit.“

„Nad tím jsem nikdy nepřemýšlela, protože jsem narozena v roce 1947, a to tak všechno šlo, že nás ani nenechali přemýšlet, co je vlastně demokracie. Já se to teprve učím“

„...demokracie je pojem takový vzdálenější..., je to strašný slovo, který neznáme...“

Někdy byl tento typ výpovědi spojen s názorem, že význam pojmu demokracie je obecně neznámý, popřípadě byla reálná existence zcela popírána, tzn. že tito lidé si vytvořili schéma demokracie na základě standardů, u nichž individuálního optima není nebo nemůže být dosaženo:

Př.: *„Demokracie vlastně neexistuje. Ani u nás, ani na Západě, nikde. Vždycky bude mít navrch nějak strana, která bude vládnout a prosazovat svoje myšlenky. Teď jde o to, jak ty myšlenky jsou dobrý...“*

DISKUSE

Zvolená metodika zjišťování kognitivních schémat používá metody obsahové analýzy individuálních významů relevantních pojmů. Volbu pojmu demokracie jsme zdůvodnili již výše. Otázkou ovšem zůstává relevantnost uvedených standardů a úplnost jejich inventáře ve výpovědích lidí.

Možná námitka, že výroky respondentů byly náhodné, by mohla sice být eliminována metodickým přístupem (viz. Plichtová, 1992), který probandům předkládá seznam termínů se škálami, na nichž mají vyjádřit, nakolik daná položka charakterizuje význam určitého pojmu (demokracie), ale ztratili bychom tak bezprostřednost a aktuální vyjádření valence jednotlivých standardů. Poskytnutí přehledu termínů pro vymezení by patrně vedlo ve větší míře k využití charakteristik, které by probanda jinak nenapadly.

Abychom zajistili validní výsledky, nebylo dotazování omezeno na pouhé položení otázky tazatelem a monologickou odpověď probanda. Tazatel bez hodnotícího a usměrňujícího komentáře upozorňoval respondenta na některé jeho výroky a žádal o jejich rozvinutí a upřesnění. Tento postup také, podle našeho názoru, poněkud oslabuje námitku, že by si respondenti mohli na další vymezení pojmu demokracie vzpomenout následně po ukončení rozhovoru. Vzhledem k tomu, že jsme kategorizovali prezentovaná schémata náležející spíše k obecnější úrovni (ovšem s ohledem k dílčím propracováním na úroveň konkrétních každodenních situací), nemohlo případné uvedení dalších proximálních standardů zásadně ovlivnit zařazení dané výpovědi k určité skupině. Výpovědi respondentů, kteří se zásadně vyhlí tématu, byly ze zpracování vyřazeny.

Vzhledem k tomu, že od sběru dat, která byla zpracována v této studii, uplynuly již tři roky, zůstává nezodpovězeno, nakolik došlo ke změně kognitivních schémat během této doby. Je nutno připomenout, že šetření probíhalo v období výrazné destabilizace společnosti (dva roky po listopadu 1989), kdy nově získaná svoboda se všemi přívlastky byla ještě obecně mimořádně ceněnou hodnotou, zatímco jakákoli restrikce byla obecněji vnímána jako zpátečnictví.

Naše práce byla zaměřena na charakteristiku sociálních reprezentací demokracie a na jejich zařazení do výkladového modelu, s větším důrazem na kvalitativní než na kvantitativní analýzu. Předpokládáme, že naše třídění schémat lze produktivně využít bez ohledu na časový posun. V čase se ovšem patrně mění individuální kognitivní schémata i četnosti v jednotlivých skupinách.

ZÁVĚR

Cílem naší práce bylo zachytit pomocí obsahové analýzy výpovědí respondentů jejich sociální reprezentaci pojmu demokracie, kterou do jisté míry spojujeme se sociální reprezentací optimální společnosti. Ve výpovědích respondentů jsme identifikovali standardy – jevy o nichž předpokládáme, že jsou (individuálně) používány při posuzování a hodnocení distální reality. Na základě

konfigurací standardů v rámci jedné výpovědi jsme vytvořili tři kategorie schémat, které jsme nazvali: svoboda, řád a vztahy mezi lidmi. Schémata považujeme za kognitivní a emoční základ postojů a předpokládáme, že na jejich základě lze odvodit zaměření následného chování. Naše práce má popisný charakter. Jejím doplněním by mělo být propojení výzkumu jednání v konkrétních situacích.

LITERATURA

- Bandura, A.: Social Cognitive Theory of Self-Regulation. *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 50, 1991, 248–287.
- Blatný, M., Osecká, L., Macek, P.: Sebepojetí v současné kognitivní a sociální psychologii. *Československá psychologie*, 37, 5, 1993, s. 444 – 454.
- Carver, Ch.S., Scheier, M.F.: *Attention and Self-Regulation*. Springer, New York, 1981.
- von Cranach, M., Ochsenschein, G., Valach, L.: The group as a self active system: outline of a theory of a group action. *European Journal of Social Psychology*, 16, 193–229, 1983
- von Cranach, M., Valach, L.: Social Dimension of goal directed action. In: H. Tajfel (ed): *The Social Dimension of Social Psychology*. Cambridge University Press, Cambridge 1984
- von Cranach, M., Valach, L.: Action Theory. In: R. Harré, R. Lamb (eds.): *The Dictionary of Personality and Social Psychology*. Blackwell Reference, Oxford, 1986
- Janoušek, J.: Sociálně-kognitivní teorie Alberta Bandury. *Československá psychologie*, 36, 5, 1992, 385 – 398
- Macek, P.: The self-concept of Czechoslovak Adolescents: A Summary of Research Findings. Poster and paper presented on ISSBD Meetings, Minneapolis, 1991
- Macek, P., Valach, L., Tyrlík, M., Churavý, M., Smékal, V.: Social representations of Democracy and Freedom in village life in Moravia. In: Plichtová J. (ed.): *Cultural Construction of Democracy Proceedings from the Symposium: Towards Democracy*. EAESP meeting „Social psychology in the year 2000“, Smolenice September 1992
- Macek, P., Valach, L., Smékal, V., Tyrlík, M., Churavý, M.: Sociální reprezentace demokracie a svobody u členů obecních samospráv na moravském venkově. V tisku
- Marková, I.: Cultural Construction of Democracy. Paper presented on EAESP meeting „Social psychology in the year 2000“, Smolenice September 1992
- Moscovici, S.: On Social Representations. In: J.P. Forgas (ed.): *Social Cognition*. London, Academic Press 1981
- Moscovici, S.: Answers and questions. *Journal for Theory of Social behavior*, 17, 1987, 513–529
- Plichtová J. (ed.): *Cultural Construction of Democracy Proceedings from the Symposium: Towards Democracy*. EAESP meeting „Social psychology in the year 2000“, Smolenice September 1992
- Sedláková, M.: Příspěvek k analýze pojmu mentální reprezentace v soudobé psychologické teorii. *Československá psychologie*, 34, 1992. 4, s.289–308
- Thommen, B., Amman, R., von Cranach, M.: *Handlungsorganisation durch soziale Repräsentationen*. Verlag Hans Huber, 1988
- Tyrlík, M.: Příspěvek k výzkumu psychologických souvislostí politické volby. Diplomová práce FF MU Brno, 1992
- Valach, L., Macek, P., Churavý, M., Smékal, V.: Social representation on democracy in old and new village councils in Czecho-Slovakia. In: Ch. Rootes, P. Brown, R. Crompton, H. Davis, Ch. Lane (ed.): *A new Europe. Abstracts of British Sociological Annual Conference*. BSA, 1993, p. 52
- Valach, L., Macek, P., Churavý, M., Smékal, V.: Wandel der sozialen Repräsentationen der Gemeinderäte im Demokratisierungsprozess in Mähren. In: Ch.G. Allesch, E. Billman-Mahecha,

SOCIÁLNÍ REPREZENTACE POJMU DEMOKRACIE

A. Lang (Hrsg.) Psychologische aspekte des kulturellen Wandels. Verlag des Verbandes der Wissenschaftlichen Gesellschaften Oesterreichs, Wien, 1992, 202 – 211

Příloha č. 1: Výroky, vztahující se k pojetí demokracie jako řádu

	n
Nemožnost postihu a omezení jednotlivce	8
Podněcování ke kázní a zodpovědnost	7
Politická pluralita	7
Zákonné „mantinely“	7
Respekt k rozhodnutí po svobodné volbě	6
Vláda schopných	4
Zachování práv a povinností	4
Samospráva	3
Respekt k rozhodnutí většiny	3
Podřízení se menšiny	3
Lidé pod řádem	3
Potlačení nekoformních	2
Kontrola vládnoucích	2
Dobrovolnost mezích zákona	2
Trochu diktatura	1
Neomezování jednotlivce	1

Příloha č. 2: Výroky, vztahující se k pojetí demokracie jako svobody

	n
Svoboda názorů a jejich prezentace	33
Sebeuplatnění vlastních schopností	12
Svobodné a aktivní jednání v dílčích oblastech	9
„Oni“ si nemohou dělat, co chtějí (negativní vymezení)	6
To, co není (negativní vymezení)	3
Volnost v mezích zákona	3
Téměř absolutní volnost (mohu si dělat, co chci)	2
Politická aktivita jedince	2
„Silnější vyhrává“	2
Diskuse občanů	1

Příloha č. 3: Seznam výroků, vztahující se k pojetí demokracie jako kvality vztahů mezi lidmi

	n
Důraz na vzájemnou toleranci a respekt	19
Důraz na zodpovědnost člověka před druhým člověkem	8
Důraz na vzájemnou blízkost	3
Důraz na společenskou morálku	3
Důraz na kooperaci	1

SOCIAL REPRESENTATION ON DEMOCRACY

This article includes results of two researches which were oriented on a description of social representations of democracy. There were 76 subjects were interviewed in respect to various aspects of social changes in Czech republic. In this context, a following question was presented: "What do you think about a democracy, what does mean this word for you?" Quantitative and qualitative analysis of answers were performed. Three various types of social representations of democracy were described:(a) the democracy as an order (social system), (b)the democracy as a freedom, and (c) the democracy as a quality of social relationships. The legislative aspect of democracy was reminded only seldomly. Also, a discussion regarding more specific characteristics of social representations of democracy is presented.

Key words: democracy, social representations, interview